

andra stift. Senare har i handskrifterna A 102 noterats, att den tryckta litanian har utökat helgonskaran, bl. a. med Brynolf.

Ytterligare några karakteristiska egenheter i Västerås stifts helgonkalender må slutligen framhållas. Den 15/1 firades Josefs fest, vilken hade simplex grad.¹¹ Endast i Västerås stift är denna fest belagt. I någon av de nu behandlade litaniorna har denne nutritius Domini dock icke kommit med. Karakteristiskt för stiftet är vidare firandet av Knut Lavards dag den 7/1 med så hög festgrad som duplex. Därutöver firades Knut den heliges dag, 10/7. Andra egenheter i stiftet är förekomsten av Edmunds och Lasarus' dagar, vilka återfinnas såväl i det handskrivna som tryckta breviariet. I många fall äro stora likheter med grannstiftet Strängnäs helgonkalender påtagliga.

Hilding Johansson.

En nationell botpsalm från stora ofredens år

Bland de bevarade handskrivna psalmerna och andliga visorna från Sveriges stormaktstid märks en botpsalm med ingressen "Wächtare hwad lijder natten / Wächtare hwad blijr det af". (Uppsala universitetsbibliotek: Palmskiöldska saml. 394). Den är skriven av Beata Plenningschiöld. Vem denna Beata Plenningschiöld varit, synes svårt att besvara. Inga personalverser eller likpredikningar kunna giva besked om hennes levnadsöde. Elgenstierna känner icke till någon av släkten Plenningschiöld med namnet Beata. (G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, V, 1930, sid. 767). Den flitige samlaren och upptecknaren Anders Lignell har ej heller vetskap om någon Beata Plenningschiöld. (A. Lignell, Beskrifning öfver grefskapet Dal, I, Stockholm 1851, sid. 241).

Då släktens stamfader Mattias Eriksson Plenning adlades 1654 och ätten utdog på svärdssidan på 1680-talet, så måste författarinnan till ovan nämnda psalm ha varit född någon gång under 1600-talets mitt eller årtiondena närmast efter. Mattias Plenning, som av allt att döma varit en dugande man, var sedan 1642 borgmästare i Karlstad, häradshövding på Dal 1651. Han dog 1675. Hans litterära produktion inskränks till latinska orationer och gratulationer samt en skrift på svenska i samband med lagman Svante Stures begravning.

Mattias Plennings söner gingo båda ämbetsmannavägen. Den ene, Is-

¹¹ Festgraderna i Västerås stift voro följande: totum duplex, semitotum duplex, duplex, simplex, trium lectionum samt memoria.

rael, var först hovmästare hos Magnus Gabriel De la Gardie, blev 1671 häradshövding och dog ogift året därpå. (Elgenstierna, a. a., sid. 768). Den andre, Johan, blev häradshövding på Dal 1675 och dog 1685. Han var gift med Elsa Stake. (Lignell, a. a., sid. 242. Elgenstierna, a. a., sid. 768). Av Mattias båda döttrar Christina och Catharina var den förstnämnda gift två gånger. Första gången med sekreteraren i Göta hovrätt Erland Caméen och andra gången med löjtnanten Peter Gyllenspets. Catharina dog ogift. Av Johans döttrar blev Elsa Catharina gift med kapten Carl Ugglä, Birgitta med kyrkoherde Anders Brodin, Christina med kapten Hans Belfrage. Margareta och Maria dogo båda gifta.

I vilken av dessa syskonkretsar som Beata Plenningschiöld skall inlemmas, är omöjligt att med bestämdhet säga. Eftersom psalmen synes ha tillkommit under året 1710, så torde det förefalla mest sannolikt, att Beata tillhörde den senare generationen av ätten Plenningschiöld.

Psalmen är odaterad, men dess innehåll gör det möjligt för oss att fastställa ett tämligen säkert datum för dess tillkomst. Den giver uttryck åt den krigströtthet och den starka längtan efter fred, som kännetecknade den svenska hemmafronten efter krigsolyckorna i Ryssland. Svärdet härjar den svenska krigsmakten, och hungern spelar mordängeln roll i hemlandet. Inget hopp kan skönjas, och nöden ökar allt mera. Det är Herrens dom, som går i uppfyllelse över det svenska folket, och straffet verkställs av krig och hunger, som utför det som Herren har befallt.

Nöden var oerhörd i landet. Prästerna klagade bittert över att allmogen svalt, och själva synes de delat sina församlingsbors öde. Domprosten Molin t. ex. påstod sig känna präster, som inte på månader haft bröd i huset, och prosten Rhodin i Skövde visste berätta, att i Västergötland fingo många präster hålla till godo med bröd bakat av ärthalm. Från många håll framfördes allvarliga påminnelser till de styrande, att landet önskade fred. (C. Georg Starbäck, *Berättelser ur svenska historien*, 7, Stockholm 1886, sid. 256 ff. S. Grauers, *Den svenska riksdagen under den karolinska tiden i Sveriges riksdag I*: 4, 1932, sid. 137. Dens., *Några bidrag till oppositionens historia under Karl XII i Karolinska förbundets årsbok 1921*, sid. 206 ff. B. Wahlström, *Studier över tillkomsten av 1695 års psalmbok*, Akad. avh. Uppsala 1951, sid. 226 not 4. H. W. Tottie, *Jesper Svedbergs lif och verksamhet*, II, Akad. avh. Uppsala 1886, sid. 240).

Det är emellertid icke denna anda av krigströtthet och fredslängtan, som i sista hand hjälper oss att datera Beata Plenningschiölds psalm. Det som giver anledning till den tämligen bestämda dateringen 1710 är den femte versen, som anspelar på pesten, vilken började sina härjningar från augusti månad 1710. Då Birgitta Plenningschiöld jämte sin make, prästen vid Stora barnhuset i Stockholm Anders Brodin, och en dotter avled i pesten 1710, är det mycket som talar för att psalmen tillkommit med anledning av dessas död.

Psalmen beskriver, hur de kloka försöka fly bort, då annat ej hjälper. Detta är ett vanvettigt företag, dömt att misslyckas, ty vem kan fly för Gud. "Men hielp Gud hwart will wij lända / Undan för den Högstes hand / For man än till hafsens ända / Herren oss der räcka kan." Psalmversen kan visserligen sägas gå tillbaka till ett bibelord, Psalt. 139: 9—10: "Togo iagh morgonrodans wingar och blefwe ytterst i hafwet, så skulle doch tin hand ther föra migh och tin högra hand hålla migh", men den återgiver dock något som psalmförfattarinnan upplevt. När pesten kom till Stockholm, flydde många därifrån ut till landet och till småstäderna, sedan det visat sig, att de sanitära skyddsåtgärderna icke kunde hindra farsoten att gripa kring sig.

Pesten hade tagit sin början redan 1707 i områdena vid Krakau och Lemberg och drog sig sedan under följande år mot norr. I Preussen avledo t. ex. så mycket folk, att skörden icke kunde bärgas. Svenska regeringen vidtog flera stränga åtgärder för att hindra pesten att tränga in i Sverige, men när ryssarna utsatte Baltikum för de beryktade våldsamma plundringarna, flydde en stor mängd människor från Estland och Lifland över till Sverige. (Starbäck, a. a., sid. 260. Om pesten se även O. T. Hult, Pesten i Sverige 1710 i Hygienisk tidskrift för år 1915. Dens., Några anteckningar om pesten i Blekinge och på örlogsflottan 1710—1711 i Tidskrift i sjöväsendet för år 1915. Louise Stenbock, Pestens framfart i St. Annae socken 1710—1711 i Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1913—14. C. Grimberg, Den asiatiska pesten i Svenska folkets underbara öden, V, 1709—1759, sid. 183—208).

Många flyktingar lyckades trots den stränga bevakningen smyga sig in i Stockholm och förde därvid med sig smittan. Med våldsam kraft spred sig pesten i staden, och när den t. o. m. krävde sitt offer bland vaktmanskapet inne i slottet, beslöt hovet att fly. Hovet och regeringen hade annars ansett det som sin plikt att stanna kvar för att genom sitt exempel gjuta mod i befolkningen. Hovet kom att hösten och vintern hålla till i Sala, rådet i Arboga och hovrätten och kollegierna i Västerås. Under oktober månad nåddes kulmen. Det var särskilt kvinnor och barn tillhöriga de förmögnare samhällsklasserna, som drabbades hårdast.

En osund väderlek med tjockt töcken varade under hela den tid farsoten rasade. Vattnet övertäcktes av en grönaktig hinna. Brödet möglade, fastän det var nybakat. Fåglarna försvunno, och boskapen fick också släppa till sitt offer för att blidka mordängeln. Alla gästbud voro förbjudna, och de storståtliga begravingar, som tillhörde tidens livligt frekventerade fester, måste inställas. Särskilda pestgravar iordningsställdes. Detta retade flerstädes upp folkmassorna, så att upplopp och oroligheter förspordes från ett flertal platser i landet. Anhöriga flyttade liken från pestgravarna till familjegravarna på kyrkogårdarna. De dödas kläder och tillhörigheter, som enligt förordningarna skulle uppbrännas, blevo försälda. Många ställde till med väldiga kalaser för att döva sin ångest inför

pesten och den hotande döden. Allt detta bidrog till att ytterligare sprida den smittosamma sjukdomen. Inom Sverige och Finland dogo minst 100000 människor. Vissa landsändar som Öland och Blekinge förlorade halva antalet av sina bebyggare.

Det är knappast förvånansvärt, att psalmförfattarinnan liksom så många andra fromma människor komma att betrakta den fruktansvärda pestens härjningar som ett Guds gissel, som med svidande slag sökte väcka upp det sovande folket ur dess syndaslummer. (Jfr Jesper Swedbergs Säkra och bewärda helsomedel samt oförliknelig läkedom emot pestilentien. Dens., Gudelige dödstankar, dem en kristen alltid, helst i dessa dödliga krigs- och pestilens tider, bör hafwa. Dens., Sveriges beklagliga tillstånd — Öppet brev till församlingarna i Skara stift — samt en gudelig bönepsalm, som i denna fast bedröfliga krigs- och pestilens tiden i enskildt andakt kan brukas. Dens., Panacea coelestis. Himmelsk helsomedel. Dens., Säkra och bevärda helsomedel samt oförliknelig läkedom emot pestilentien. Skara den 9 jan. 1711. Bref till det wyrdige presterskapet i Skara stift, angående deras begrafningar, som dö av pestilentien. Dens., Bref till Skara stifts presterskap och församlingar om stora bönedagars firande. Dens., En prestmans plikt i dessa swära pestilens tider. Bref till presterskapet i Skara stift. Samtliga tr. i Skara 1711. Se vidare Swedbergs brev till prinsessan Ulrika Eleonora den 17 jan. 1711. Uppsala universitetsbibliotek: F 149 a).

Det svenska folket borde närmare taga sig före att begrunda meningen med dessa dödens härjningar. "Men om wij oss närmer toge / At beskåda Herrans sluth / Finna wij at han sin loge / Will med detta ränsa uth / Länge nog har Herren låckat / Oss til bättring åhr från åhr / Men wij hafwa tråtzat påckat / Swerige ingen skada når." Författarinnan anropar "väcktaren", om han icke kan se någon dager gry, men det är blott tröstlöst mörker. Det är "mörcke hiertan, mörcka siälar", som icke ha följt ljusets bud, utan framhärdat som mörkrets trälar. Därför har ljuset döljt sig för folkets ögon. Det myckna talet om mörkret syftar med all sannolikhet icke blott på syndens mörker utan även på det ovannämnda töcken, som vilade över landet fram till natten mellan Julaftonen och Juldagen, då äntligen frosten kom. Juldagsförmiddagen upplöstes dimman, och solen blev åter synlig. I psalmen säges dock det svenska folket ha orsak att prisa sin Gud, trots alla straff, ty han är så nådig, att han ännu icke har tagit bort "ordsens lius." Det ljuset får tyvärr icke lysa som det skulle i hemmen. Ingen lyfter ögonen mot bergen, varifrån hjälpen skall komma. (obs. psaltarciteringen).

De svenska hjältarna äro borta. De ha stupat för fiendens svärd. Bukens hjältar finnas kvar, men de ha ingen känsla för de armas nöd. De höra icke jämmern. De äro nöjda blott de kunna njuta livet, medan det ännu förunnas dem. Anspelningen gäller här de förut omtalade pestkalasen. Inför Guds domstol skulle egoismen en gång få svara för sin

osolidariska hållning gentemot landets fattiga, som hotade av sjukdomen icke hade mat för dagen.

Det sociala ansvaret, omsorgen om fattiga och värnlösa, kommer tämligen ofta till tals i stormaktstidens andliga diktning. I 1695 års psalmbok t. ex. möter detta redan i den första psalmen, psalmen om tio Guds bud. "Then fattiga tu gör bistånd / Vtaf titt godz och milda hand." (v. 8). Psaltarparafraserna, Gps. 32: 4, 34: 5, 52: 1 och 55: 2 behandla på liknande sätt nödvändigheten av att icke glömma den fattige. Av evangelieparafraserna ha nr. 204: 10, 208: 8 och 213: 8 (berättelserna om Lasarus, den orättrådige fogden och domedagsevangeliets) rätt kraftigt betonat, att det är en kristens plikt att "hielpa then arma i hans nödh / Som Gud oss böd / Thet rundeste wij kunne." (208: 8). Se vidare 225: 3, 260: 7, 261: 4, 297: 5, 309: 5—6, 322: 5, 357: 19 och 380: 6.

Även om Beata Plenningschiöld giver oss ögonvittnets syn på de nödställdas problem, så är hon säkert icke opåverkad av äldre tiders och samtidens psalmdiktning.

Författarinnan profeterar, att mammonsträlarna med sina fulla skrin och lådor skola ej komma undan vid den stora räkenskapsdagen. De kunna icke lösa sina själar ens med tusen tunnor guld. De kunna icke lindra plågorna och icke hindra döden. Farsoten medförde svåra plågor. Det är dessa, som författarinnan menar, att de rika icke kunna undslippa trots sin förmögenhet. Pesten började med huvudvärk, matthet och svimningar. Tungan fick en mörk beläggning. Redan på andra eller tredje dagen slog en böld upp, som snart nog fick en blåaktig färgton. Den sista fasen av sjukdomen yttrade sig i ett våldsamt raseri, som varade ända tills döden gjorde slut på plågorna.

De granna sminkade "larvorna" hade även sin skuld till straffdomen över vårt folk. Genom sitt lättsinne och sin högfärd hade de uppväckt Guds vrede. Nu få de spegla sig allesammans i dödens grop, fastän de söka gömma sig undan och fly. De ha varit med och drivit mången till döden. Nu få de sitt straff. Den världsliga och den andliga rättvisans representanter ställas också till ansvar av Beata Plenningschiöld. De förra uppmanas att bota de olyckor, som drabbat folket därigenom, att orätt och överdåd tillåtits förgifta hela landet. Prästerna anklagas för att ha sett genom fingrarna med folkets synder och icke tillräckligt bestraffat det med Guds ord. "O I präster som ha tegat / Och ej låtit hördt Ehr röst."

Alla samhällsklasser av folket ha sin skuld, och alla ha de varit med och spunnit den snara vari de nu blivit fångade. Det finnes trots allt även något hopp för de trogna. Den av starkt bot- och väckelsepatos genomsytrade psalmen vill till sist peka på en räddning för de arma, för det fattiga och till undergång dömda svenska folket. Den grund varpå Guds vänner bygga kan icke slås sönder. När Herren räddade Lot ur Sodom, så skall han väl också rädda de sina ur denna syndens värld. "Men

I trogne warer trygge / Ändock I är' ganska få / Ty den grund hwarpå
I bygga / Skall i ewighet bestå / Det är Herren ingen möda / Utaf So-
dom frija Lott / Fast han oss än wille döda / Gör han oss dock ewigt
godt".

Lots historia är tämligen litet använd i svensk psalmdiktning. (Se t. ex. 1695: 275: 3). I den karolinska rikspsalmboken förekommer Lot-Sodom-motivet blott tvenne gånger. Det är i änglpsalmen "Gudh ware tack och ähra / För helga änglars wacht", Gps. 196: 6, där änglarna säges leda den fromme vid handen liksom de en gång ledde Lot "vhr eld och glödh". I psalmen om Guds ord och församling, Gps. 223, "Frögder eder i thenna tid / I som Christum bekänna", vilken är en slags versifierad trons historia, ägnas Lot en vers, den femte. "Lot wardt ock eij förderfwad tå / När Gudh Sodom förgiorde / Gudz änglar togen ther ifrå / Och frälsten, ty han trodde / Gudh sina wäl bewara kan / Ja, mitt i dödsens fahra / Ty Gudz Ord äro fast och sann / Säll är then them bewarar." I uppbyggelse-litteraturen däremot är Lot-motivet mycket vanligt. Se t. ex. änglabönen i Arndts Paradijs-lustgård, (Nyköping 1648, sid. 275), och Martin Mollerus, Praxis evangeliorum (Stockholm 1675, sid. 93 sp. 2).

Vem än Beata Plenningschiöld var, så var hon dock mäktig att införa Herren Gud tolka ett helt folks nöd och bära fram dess skuldbörda under rop om förbarmande. I svensk psalmhistoria kan hennes botpsalm vara ett ypperligt exempel på en religiös tillfällighetsdiktning, som framtvingsats av hårda yttre omständigheter. Den har en utpräglad nationell karaktär men den är fri från all chauvinistisk fernissa. Yttre framgångar och timligt välstånd te sig för dess författarinna som något tämligen betydelselöst jämfört med det som är det enda nödvändiga: att få en nådig Gud.

Bengt Wahlström.

Recensioner

Gösta Carleberg, Religiös lyrik genom tiderna. En antologi för skolan. Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag. Stockholm 1951.

Som titeln antyder är Carlebergs antologi avsedd för skolans bruk och tar närmast sikte på kristendomsundervisningen och i viss mån det litteratur-

historiska studiet. Boken har dock en stor uppgift att fylla även utanför skolans värld. Inte minst användbar torde den kunna bli i den del av församlingsverksamheten, som brukar gå under namnet "aftnar" (ungdomsförsamlings- etc.). Det är uppfriskande att möta det germanska kvädet om Kristus som Segerherren, som med fast hand styr sitt skepp över det vilda ha-